

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 2

ВИСОКИТЕ ЗАПАДНИ РОДОПИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Димо Чешмеджиев, Пламен Павлов

THE HIGH WESTERN RHODOPE IN THE MIDDLE AGES

Dimo Cheshmedjiev, Plamen Pavlov

Abstract: The material is a historical retrospection of the fate of the Western Rhodopes and, more precisely, of the region of Dospat, Devin and Batak. It spans the period between the Slavic settlement of the Balkan peninsula and the time of the Islamization processes in that region during the first centuries of the Ottoman domination. There is a brief review of the chief Medieval objects, evidenced by archeology. With regard to the entering of Islam among the native Bulgarian population, it is represented as a long-running process with the new faith adopted either individually or en masse in a different way – not only by force, but also as a result of gaining tax and social privileges, the inevitable change of people’s mentality, etc. Possibly, in that direction there was an influence from the views of the Medieval Bulgarian Bogomils – a “heretical” community which had its positions in the Rhodopes – as is known, it is in the Rhodopes where the Bogomil community of “Dragovichia” existed. The analogy with Bosnia and Herzegovina is indicative – the followers of Bogomilism readopted Islam because of the hostile attitude of both the Orthodox and the Catholic churches which had been demonstrated towards them for centuries.

Key words: the Western Rhodopes, Slavic settlement, Ottoman expansion, Islamization, Bogomilism.

Стратегическото положение на Западните Родопи, по-конкретно на района на Доспат, Девин и Батак, може да бъде илюстрирано с редица свидетелства още в дълбините на праисторията и античната епоха.

През VI в. започват първите славянски нападения на Балканския полуостров, но реалното заселване на големи маси се осъществява през първата половина на VII в. То засяга и Западните Родопи, като районът на Доспат, Девин и Батак попада в територията на голямото племе смоляни. Смоляните са включени в една от полуавтономните „славинии” или „славо-архонтии” (княжества) в пределите на Византия, които имат собствени князе. В началото на IX в. за такъв „архонт” е назначен бъдещият велик славянски просветител Методий, по-големият брат на Константин-Кирил Философ и бъдещ архиепископ на Велика Моравия в Средна Европа. Една от възможностите е той да е бил княз именно на смоляните. Както е известно, по-късни паметници свързват майката на Светите братя с местната славяно-българска аристокрация, което е давало право на Методий да заеме толкова висока позиция в едно подчинено на империята славянско княжество. Така или иначе, създавайки основата на старобългарския литературен и богослужебен език, Светите братя Кирил и Методий се опират както на славянския български диалект от родния им Солун и Солунско, така и на родопските средновековни български говори.

В края на VII в. заедно със славяните смолени в Западните Родопи се появяват и древни българи (прабългари). Те обаче не принадлежат към племената, водени от кан Аспарух (680 – 701), а са част от хората на неговия брат Кубер. Нека припомним, че след разпадането на „Старата Велика България” една българска общност, водена от Кубер, намира убежище в Аварския каганат. Около 680 г. Кубер вдига бунт и заедно с хората си се преселва на византийска територия в „Керамисийското поле” край Прилеп и Битоля в Македония. Заедно с българите под властта на Кубер са и отвлечените от аварите византийски поданици. В етнически план те са били най-вече от тракийско потекло и са наричани „сермисиани” по името на древния Сирмиум (Сремска Митровица в дн. Сърбия).

Създавайки „втората България“ на Балканите в днешна Македония, към 686 – 687 г. Кубер чрез своя приближен Мавър прави опит да превземе Солун. Както е известно, за целта Мавър „имитира“ конфликт с Кубер и начело на много българи и „сермисиани“ търси убежище в града. Замисълът в стил „троянски кон“ обаче е разкрит. Въпреки това Мавър не е наказан, а е удостоен с високите титли „патриций и архонт“. Византийската власт преселва хората на Мавър в поречието на Струма и в Западните Родопи. Особено интригуващо е, че българският велможа е наричан с прозвището „Бес“! Възможно е то да се дължи на заселването на Мавър в земите на бесите. Не е изключена обаче и друга възможност – да е бил от тракийско потекло, предвид присъствието на „сермисианите“ в състава на „Куберовия народ“.

Присъствието на българите на Мавър, както и връзките със смолянците, предопределят интереса на изградената от Аспарух българска държава към Западните Родопи. Планинският район на Батак, Девин и Доспат влиза в нейните предели при кан Маламир (831 – 836 г.). Още в началото на неговото управление в български ръце пада Филипопол (Пловдив), а през 833 г. е регистриран български поход към крайбрежието на Егейско море. Българската военна активност в Беломорието е продължена от кан Пресиан I (836 – 852), като неин инициатор най-вероятно е кавхан Исбул – регент на последователно управлявалите малолетни владетели Маламир и Пресиан. През 837 г. българските войски начело с Исбул проникват в Родопите и Беломорието. Тук те подпомагат въстанието на смолянците срещу византийската власт. От онова време е прочутият български надпис, открит в руините на древния град Филипи (в дн. Гърция).

Пред следващите две столетия Западните Родопи остават в състава на Първото българско царство до неговата гибел през 1018 г. Те са част от огромното пространство в Мизия, Тракия и Македония, в което чрез етнокултурната симбиоза на прабългари, славяни и потомци на древните траки се ражда средновековната българска народност.

Във времето на византийското владичество сведенията за Родопите са оскъдни. Разглежданият район се появява отново в историческите извори в края на XII в., след като през 1185 – 1188 г., с въстанието на Петър и Асен е възстановена независимата българска държава. Още в края на XII в. Западните Родопи отново се превръщат в гранична зона между България и Византия, а след 1204 г. и с нейните наследници – Латинската империя, Никейската империя и Епирския деспотат. В района един след друг се изреждат, за по-дълго или по-кратко различни полусамостоятелни владетели. Първият от тях е Иванко, убиецът на цар Иван Асен I (1185 – 1196), който за кратко узурпира престола в Търново. Прогонен от цар Петър, Иванко бяга във Византия и е назначен от император Алексий III Ангел (1195 – 1203) за управител на Пловдивската област. Твърде скоро Иванко, недоволен от своето положение на императорски служител, се укрепява в Родопите. На практика той се превръща в независим владетел, като търси помощ от цар Калоян (1197 – 1207). Византийският историк Никита Хониат специално подчертава, че Иванко изгражда или укрепява допълнително редица крепости в Западните Родопи, опирайки се на подкрепата на местните българи.

Иванко е отстранен с измама от императора, но по същото време в Западните Родопи се появява друг бунтовник – византийският управител на някогашната област на смолянците Йоан Спиридонаки. Кипърски грък по произход, Йоан очевидно е принуден да вземе страната на местното българско население и на свой ред да потърси съюз с цар Калоян. Победен от ромеите, той търси убежище в Търново. Областта е присъединена към България от Калоян най-вероятно след победата му над армията на латинския император Балдуин (Бодуен) Фландърски при Одрин (14 април 1205 г.).

След гибелта на българския цар пред стените на Солун (есента на 1207 г.) в страната избухва междуособна борба за престола, в която надделява царският племенник Борил (1207 – 1218). В тази обстановка Родопите се превръщат в ядро на владенията на друга силна фигура в тогавашната българска и балканска политика – деспот Алексий Слав, който най-дълго владее областта и оставя траен исторически спомен за себе си. Слав е племенник на царете Петър, Асен и Калоян, син на тяхна сестра. Той е непримирим противник на своя братовчед цар Борил и претендент за престола в Търново. Високата титла „деспот“ получава от латинския император Хенрих (Анри) Фландърски, който го прави свой зет и съюзник срещу Борил. Алексий Слав управлява самостоятелно повече от двадесет години, като в края на живота си признава върховенството на цар Иван Асен II (1230 – 1241). Неговата титла „деспот“ дава името на град Доспат, а в продължение на векове Родопите са наричани „Славиеви гори“ и „Славова планина“.

През 1246 г. областта е окупирана от никейския император Йоан III Дука Ватацис, но след смъртта му през 1254 г. местните българи вдигат бунт и се присъединяват към българския цар Михаил II Асен (1246 – 1256). Съвременният византийски историк Георги Акрополит подчертава, че българите от Родопите не искат да търпят властта на „другоплеменниците“ и се стремят към българската държава, която смятат за своя. За нещастие, войната завършва неблагоприятно за България, а Родопите отново попадат под византийска власт. Българският характер на местното население обаче не се променя, което личи от византийските извори и документи. Местните българи имат свои първенци, на които са давани византийски титли, най-често „севаст“ – сан, който в онази епоха е даван често на „лидери“ на етнически групи в състава на Византия. Известни са имената на севаст Никола Мито, севаст Иван Свинепаса, някой си „Севастопулос“ („синът на севаста“) и прочутият бунтар Момчил, който получава високата титла „деспот“. Превърнал Родопите в своеобразна „малка България“, той загива в бой с турците от бейлика Айдън, водени от Омур паша, през 1345 г. в Пловдив и голяма част от Родопите са отново в пределите на България при цар Иван Александър (1331 – 1371), предадени му от Византия с договор от 1344 г.

От периода на българското Средновековие в района на Доспат са останали многобройни крепости, което е свързано с големия презродопски път, минаващ отгук. Такава е крепостта „Хисаря“, намираща се в непосредствена близост до гр. Доспат. Съществувала през бронзовата и ранножелязната епохи, от нея са известни средновековни материали до XIV в. Части от крепостните съоръжения доскоро са се виждали ясно над терена. Почти в центъра на укреплението са били открити големи делви (питоси), пълни с овъглени зърнени храни. Намерена е и керамика и битови предмети от епохата на Второто българско царство (XII – XIV в.). За съжаление, в по-голямата си част крепостта е унищожена при построяването на язовирната стена на яз. Доспат. Крепостите, познати като името „Каукъл“ и „Келтеп“ („Голия връх“), са разположени на североизток от гр. Доспат. Могат да бъдат посочени още „Гарванско кале“, „Кутленско кале“, „Дразлишката крепост“, – „Гюмошдерско кале“ („Крепостта на сребърната река“), където е имало сребърни рудници, а срещу нея са известни останки от църква – т.нар. Бардакчийско клисе. Сред тези крепости е и Касъско кале (Момина крепост). Запазените християнски църкви, дори като развалини над земната повърхност, са твърде малко. Споменът за тях е запазен обаче в топонимията – освен споменатото „Бардакчийско клисе“, са запазени местни имена като „Попов дол“, „Чорквата“, „Св. Неделя“ (до с. Барутин), „Клисето“, „Манастира“, „Боденов манастир“, и др. Особен интерес представляват сведенията за местността Чапраджика, наричана и „Черковището“ – там в миналото са откривани части от стенописи, вкл. фрагменти с образи на светци. На юг от Чапраджика се намира и местността Манастира, като наблизо е имало и крепост.

Падането на България под властта на османските турци е част от мащабни геополитически процеси, засягащи цяла Югоизточна Европа и Близкия изток. Рухването на вековната държава на българите, както и на Византийската империя, е тежък удар за християнска Европа. Появата на новите турски „емирати“ (бейлици) през XIII век на източните граници на Византия е известна на българите. Срещу турската експанзия заедно с византийците се сражават и военни отряди, съставени най-вече от родопски българи, които са имали свои водачи – самозванецът Лъже-Ивайло (1294), споменатите вече „севаст“ Иван Свинепаса (1304), който също се е представял за последовател на българския „селски цар“ Ивайло, и „Севастопулос“ (1327 г.), и др. Турските набези в средата на XIV в. засягат пряко земите, където живеят българи – не само в държавата на цар Иван Александър, но и там, където властта е византийска или сръбска – Беломорието, Родопите, Южна Македония. Българи от цялата етническа територия са отвлечани от турците на Умур и от османците още през 40-50-те години на XIV в.

През 1352 г. османският принц Сюлейман завзема Цимпе – първата османска позиция в Европа, а две години по-късно в турски ръце пада възловата крепост Калиопол/Галиполи, което позволява на османците да прехвърлят значителни сили на Балканите. В борбата срещу нашествениците загиват двама от синовете на цар Иван Александър – Иван Асен и Михаил Асен. Опитите за антиосмански коалиции се провалят, вкл. и поради недооценяването на заплахата от страна на балканските владетели. Проникването на османските завоеватели е значително улеснено и от голямата чумна пандемия, обхванала цяла Европа в средата на XIV в.

Анализът на разнородните и по правило оскъдни исторически извори води до извода, че Западните Родопи попадат под османска власт през 70-те – 80-те години на XIV в. Турската военна експанзия в

района започва след превземането на Одрин (1369) и Пловдив (1370), като придобива необратим ход след знаменитата битка при Черномен през септември 1371 г. В нея вероятно са участвали и отряди от родопски българи, съюзници на владетеля на Сяр (Серес) деспот Йоан Углеша. Завладяването на района надали е станало лесно – показателно е, че в родопските легенди се говори за битки и военни походи, включително за Крали Марко – въпреки че историческият крал Марко вероятно никога не е стъпвал по тези места... Със съдбата и името на легендарния юнак се свързват крепости и местности като Змеица и Дженевре, Крали-Маркова барчина, Крали-Марковски връх, Крали-Марковска каля (кале, крепост), Маркови казани и др. Българският епос обединява в легендарния образ историческия спомен за други герои и събития, чиито имена постепенно са избледнели в народната памет.

* * *

Налагайки своята власт в Западните Родопи, османските завоеватели са принудени да направят компромиси и отстъпки пред местните българи. Това се е дължало както на съпротивата, оказана от калените в битки планинци, така и поради стратегическото положение на планината. Това състояние на нещата е отразено в редица извори, описания на пътешественици, мнения на дипломати и военни от XV до XIX в. Особено показателни са думите на сръбския княз Милош Обренович, предадени от известния френския изследовател Ами Буе през 1836 г.: „...Деспото-даг е централна позиция в Румелия и е толкова силна, че който я владее, има в ръцете си ключовете на Тракия, на голяма част от Македония и на югозапада от Горна Мизия...”

Завладяването на Западните Родопи е пълно с неясноти. Метафората за „обсадената планина”, използвана от някои автори, визира особеното място на Родопите в хода на османските завоевания по крайбрежието на Егейско море и в Северна Тракия. Със сигурност подчиняването на родопските българи е процес, продължил няколко десетилетия в края на XIV и началото XV в. Оценявайки ролята на местното население за охраната на важните планински пътища и проходи, новата власт първоначално запазва редица техни традиционни права. От османските документи се вижда, че през XV – XVI в. в Западните Родопи има спахии християни (представители на дребната аристокрация, натоварени с военна служба), поне част от които са потомци на средновековното българско болярство. На първо време османската власт не пречи и на свободното изповядване на християнската религия. Фактът, че в района са действали значителен брой църкви и манастири през втората половина на XV в., се потвърждава и от една приписка (бележка в полето на ръкопис) от богослужбна книга, открита от видния възрожденски деец Стефан Захариев: „Този месечник (месецослов) се написа в село Единюво, в манастира на св. Атанасий, в тъжните времена при пловдивския митрополит кир Арсений, в годината 6975 (от сътворението на света; 1467 г. от р. Хр.), за нашата църква, от мен грешния йеромонах Венеамин Страшинов от царско село Попово, което е в Родопите.”

Очевидно в района е имало манастири и църкви, в случая в с. Попово (тур. Наиплии, дн. Буйново), които са били действащи, включително в тях е извършвана просветна и книжовна дейност. Постепенно ситуацията се променя – започва настъплението на исляма, религията на завоевателите.

Процесът на навлизане на исляма сред местните българи е продължителен, а новата вяра е възприемана индивидуално или групово по различен път – не само чрез силово налагане, но и в резултат на получаването на данъчни и социални привилегии, неизбежната промяна в манталитета на населението, и т.н. Възможно е в тази посока да са оказвали влияние и възгледите на средновековните български богомили – „еретическа” общност, която е имала своите позиции в Родопите – както е известно, именно там е съществувала богомилската община „Драговичия”. Показателна е аналогията с Босна и Херцеговина, където последователите на богомилството приемат исляма заради враждебното отношение на православната и католическата църква към тях в продължение на векове.